

ВІДГУК

офіційного опонента – кандидата філологічних наук,
наукового співробітника відділу теорії літератури та компаратористики
Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України

Бербенець Людмила Сергіївна

на дисертацію

Романцової Богдані Михайлівни

«Час у європейському модерністському романі першої третини ХХ ст.»,
подану на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за
спеціальністю 10.01.06 – теорія літератури

У поданій до захисту праці порушено питання, загалом не розкрите в сучасному українському літературознавстві. Дисерантка здійснила спробу комплексного аналізу категорії часу у творах ключових європейських письменників-модерністів. При цьому дослідниця намагалася врахувати різноманітні фактори розвитку модерністського роману, звернути увагу на контекст його постання.

Актуальність і наукова новизна праці зумовлені відсутністю подібного дослідження в українському літературознавстві, а також необхідністю вивчення закономірностей часового виміру художнього світу кожного з творів, які стали об'єктом цього дослідження. Лише деякі з них до цього часу були розглянуті іншими дослідниками під таким кутом зору, і немає одної праці, яка б узагальнила спостереження за змінами темпоральності у творах ключових модерністських письменників.

Важливо, що дослідниці вдалося простежити, як відбувався перехід від однієї часової парадигми до іншої у творчості Джеймса Джойса, Франца Кафки, Вірджинії Вулф і Марселя Пруста. А також завдяки аналізу поетики творів цих авторів зробити висновок про те, що «для модерністських творів характерне не домінування єдиної категорії часу, а поєднання кількох різновидів часу в межах одного твору» (с. 200); вирізнати «основні типи часу в модерністському романі: лінійний час, циклічний, позачасовість і тривання» (с. 200). Ці спостереження, безперечно, дають змогу глибше осягнути суть феномена модерністської літератури.

Варто відзначити той факт, що дисерантка свідомо обирала об'єкт свого дослідження і слушно узасаднила свій вибір. Ідеється, по-перше, про те, що авторка праці обмежилася корпусом тих текстів, які складають осердя європейського модерністського канону, сформованого авторитетними дослідниками (с. 20–21); по-друге, – про те, що дисерантка зосередилася на досліджені творів, написаних протягом першої третини ХХ ст., коли, як зауважує сама авторка, «відбувся перехід від лінійного часу до складного гетерогенного часу доби модернізму» (с. 4). Крім того, дослідниця обрала ці тексти через те, що їх аналіз дозволяє простежити, як у творчості кожного з цих авторів змінювалася категорія часу, а саме, як відбувався перехід «від традиційного реалістичного часу в їхніх ранніх оповіданнях і романах до вибагливих модерністських темпоральних моделей у творах зрілого

періоду» (с. 22). Хоча, звичайно, корпус досліджуваних текстів великий для наукової праці, обмеженої певним обсягом, адже доробок кожного із досліджуваних авторів вимагає ретельного і глибокого аналізу.

Ступінь обґрунтованості наукових положень дисертації та їхньої достовірності. Дослідниця опрацювала значну кількість (у списку використаних джерел налічуємо 220 позицій, але спирається дисерантка і на інші праці, які до цього списку не потрапили, але згадуються у роботі) наукових і художніх джерел, написаних різними мовами, і виробила власний підхід до досліджуваної проблеми.

Наукові положення дисертації аргументовані, достовірні, тема розкрита з достатньою повнотою і переконливістю.

Теоретико-методологічна база дослідження досить широка, що виправдано метою і завданнями, які поставила перед собою дисерантка. Богдана Михайлівна Романцова звернулася до напрацювань розробників теорії аналізу часу (М. Бахтін, А. Бергсон, Д. Грехем, Р. Б. Кершнер, С. Кумар, Е. Ліч, К. Фішбек, М. Чорч), хронотопу (М. Бахтін, К. Васенбах, А. Колотов, К. Фредерік), принципів герменевтичної інтерпретації тексту (Д. Ауербах, Г. Біндер, М. Гайдеггер, П. Рікер); до праць наратологів (М. Амеріан, Ж. Женетт, П. Ойнам); представників культурно-історичного напряму дослідження творчості модерністських авторів (Д. Аттрідж, К. Гермсдорф, Г. Політцер); ідей гендерних студій (Д. Брігgs, А. Гюнес, Г. Лазарідіс), концептології (Ж. Батай, В. Бен'ямін, Л. Людтке, М. Мамардашвілі), культурно-антропологічного аналізу (Т. Алексіна, Д. Гуді, К. Грінхаус, Г. Гурвіч), розробок з теорії міфи (О. Фрейденберг, Є. Мелетинський).

Дисерантка здійснила доречний і адекватний вибір методів дослідження, що дозволило їй якісно виконати всі поставлені нею в роботі завдання.

Дисертація Богдані Михайлівни Романцової має очевидну **наукову й практичну цінність**. Результати роботи дослідниці можуть бути використані під час викладання дисциплін літературознавчого циклу у вищих навчальних закладах, написання підручників, монографій тощо. Дисертація виконана на належному теоретичному рівні.

Структура й обсяг дисертації відповідають вимогам до кандидатських дисертацій: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і двох додатків.

У вступі є всі необхідні складові: чітко визначено актуальність і наукову новизну дисертації, сформульовано мету і завдання роботи, подано відомості про теоретико-методологічну базу дослідження, сказано про практичне значення роботи, перераховано заходи, під час яких дисерантка апробувала результати свого дослідження.

У першому розділі авторка зосередилася на особливостях теоретичного осмислення категорії часу. Вона, зокрема, простежила, як змінювався підхід до цієї категорії від давнини до першої третини ХХ століття. Дослідниця одразу наголосила на важливості для своєї роботи концепції циклічного часу, яка разом із міфом вчергове повернулася в літературу епохи модернізму. Авторка також згадала про «тривання» – «новий різновид темпоральності», що виникає

в модерністській літературі, після того, як його осмислив Анрі Бергсон. Таким чином, дослідниця окреслила основні типи темпоральності, на які вона звертатиме увагу, аналізуючи творчість Франца Кафки, Джеймса Джойса, Вірджинії Вулф, Марселя Пруста, а також наголосила на тому, що лінійний час в цілому притаманний реалістичній поетиці, риси якої можна знайти в ранній творчості згадуваних митців та під час переходу цих митців до модерністської парадигми творчості.

Структура першого розділу дисертації виправдана поставленими дослідницею завданнями і логічна. У першому підрозділі дослідниця розглянула, як трансформувалася категорія часу у різні культурні періоди від давнини аж до першої третини ХХ століття. Другий підрозділ дисертантка присвятила часу як категорії поетики, звернула увагу на термінологію, а також – спробувала окреслити темпоральні контури, притаманні різним родам літератури. У третьому підрозділі дослідниця розглянула концепції завершеного і незавершеного; однорідного і неоднорідного художнього часу, класифікацію форм часу Михайла Бахтіна. Дисертантка зробила слушні висновки про те, що «фіналістська концепція часу суперечить модерній настанові на відкритість тексту» (с. 58); «для творів доби модернізму характерний неоднорідний суб'єктивний час, що формується завдяки протиставленню об'єктивного зовнішнього часу і суб'єктивного внутрішнього часу персонажів» (с. 61); та уточнила, що для аналізу модерністських літературних творів першої третини ХХ століття вона звертатиме увагу на час потоку свідомості, тривання, лінійний час класичного роману, на елементи циклічного часу (с. 65). Бачимо, отже, що авторка у першому розділі послідовно вибудовує теоретичне підґрунтя для подальшої наукової роботи.

Хотілося б, однак, побачити більш структурований і розширеніший висновок до першого розділу. Крім того, у тексті розділу іноді трапляються прізвища філософів, літературознавців, соціологів без зазначення їхніх імен навіть при першій згадці (див., напр., с. 35, 36, 38 та ін.), що варто було б виправити під час подальшої роботи над науковою монографією.

Другий розділ своєї праці авторка присвятила дослідженню функціонування лінійного хронологічного часу і перехідного часу в романах першої третини ХХ століття. У першому підрозділі Богдана Михайлівна розглянула концепцію лінійного часу в культурі, а в наступних (2–5) підрозділах дисертантка здійснила дослідження особливостей і проявів лінійного і перехідного часу у ранніх творах Франца Кафки «Америка» і «Процес»; Джейса Джойса «Дублінці» і «Портрет митця замолоду»; Вірджинії Вулф «Подорож назовні», «Ніч і день», «Кімната Джейкоба»; епопеї Марселя Пруста «У пошуках втраченого часу».

Дослідниця доводить, що роман «Америка» Кафки побудований згідно з лінійною концепцією часу, натомість роман «Процес», хоча і потрапляє у парадигму часу лінійного через обрання Максом Бродом кінцівки твору, в якій головний герой гине, позначений перехідною темпоральністю, адже друга кінцівка, не відома широкому загалу, закладає до цього твору ідею циклічності часу.

Дисертанка відзначає, що часовий вимір збірки "Дублінці" Дж. Джойса «конкретний і хронологічно послідовний» (с. 84), а от у романі «Портрет митця замолоду» присутні і лінійна, і циклічна складові темпоральності, а також з'являються елементи «тривання» (с. 92).

Дослідивши часову складову ранніх романів Вірджинії Вулф, авторка дійшла висновку, що письменниця поступово віходить від реалістичної і лінійної темпоральності, вводячи до своїх творів темпоральність суб'єктивну. Аналізуючи романи «Подорож назовні», «Ніч і день», «Кімната Джейкоба», авторка підкріплює тезу про те, що у них «йдеться про протиставлення двох типів часу: лінійного часу із чітким поділом на минуле, теперішнє і майбутнє та внутрішнього часу потоку свідомості» (с. 93).

У епопеї Марселя Пруста дисертанка простежує появу тривання поряд з лінійною темпоральністю.

У **третьому розділі** авторка досліджує зміну темпоральності у модерністській літературі першої третини ХХ століття, з'ясовує особливості реактуалізації циклічної темпоральності, повернення міфологічності, а також уточнює, як саме вона розумітиме поняття ахронного і атемпорального часу.

Циклічність (а подекуди і перехідність) часу у літературі цього періоду дослідниця демонструє, аналізуючи оповідання і роман «Замок» Ф. Кафки; новелу «Джакомо Джойс» і роман «Улісс» Дж. Джойса; роман «Місіс Делловей» В. Вулф. Тривання та його елементи дослідниця вирізняє у романі М. Пруста «На Сваннову сторону» та романі В. Вулф «Місіс Делловей». Крім того, дисерантка розглядає концепцію тривання А. Бергсона, яка знайшла втілення у літературі модернізму.

Дослідниця загалом переконливо доводить свою думку, щодо темпоральних особливостей аналізованих творів. Проте у підрозділі про повернення у модернізмі міфологічного циклічного часу варто було б звернутися до концепції циклічності і ідей «переоцінки цінностей», «вічного повернення» Фрідріха Ніцше, філософія якого значно вплинула на модерністські світогляд і мистецтво. А також доцільно було б звернути увагу на філософію, зокрема концепцію циклічного часу і тяжіння до міфи, раннього німецького романтизму, з якими тісно пов'язана поетика твору Ф. Ніцше «Так казав Заратустра». Дослідниця, щоправда, згадує концепцію «утішного повернення» німецьких романтиків (с. 132), і я хотіла б попросити прокоментувати цей термін, а також роз'яснити, в чому полягає суть поняття «глобальної історії», яке авторка приписує Ф. Ніцше (с. 189).

Крім того, в контексті з'ясування особливостей міфологічної темпоральності дисерантка пише: «Ще одна причина ренесансу цього типу часу на початку ХХ століття полягає в постанні примату індивідуалізму як основи модерністської поетики. Категорія часу, як і решта "беззаперечних" та "об'єктивних" даних про світ, втрачає свою релевантність і виявляється підваженою як філософськими питаннями, так і науковими сумнівами» (с. 134). А у примітці до останнього твердження дисерантка подає таке роз'яснення: «Одним із проявів таких сумнівів у філософії стала описана Ф. Ліотаром "криза метанаративів", тобто глобальних оповідей»

(с. 134). Варто зауважити, що Ж.-Ф. Ліотарові йшлося про війну постмодернізму проти великих наративів післяпросвітницької доби. Саме тому найкращим коментарем до наведених вище думок щодо підваження авторитетів у модернізмі мала б бути згадка про філософію Ф. Ніцше, якому належать ідеї «смерті Бога», «переоцінки цінностей» тощо.

У списку використаних джерел є посилання на Інтернет-сторінки, де розміщені деякі наукові праці, які доступні і у мережі Інтернет, і в бібліотеках. На мою думку, посилання на друковане видання виглядало б солідніше (Аристотель, М. Бахтін). Деякі з цих джерел опубліковані в мережі Інтернет російською, але вони доступні у паперовому вигляді українською мовою (М. Гайдеггер (Гайдегер М. Будувати, проживати, мислити // Возняк Т. Тексти та переклади. – Х.: Фоліо, 1998); Г.Е. Лессінг (Лессінг Г.Е. Лаокоон. – Київ: Мистецтво, 1968.); М. Фуко (Фуко М. Археологія знання. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003). Думаю, під час подальшої роботи з підготовки монографії варто дати посилання на паперові книжкові видання і взяти до уваги переклади українською мовою.

Також у ході роботи над монографією необхідно звернутися до праць не згадуваних у дисертації Д. В. Затонського (а саме: монографії Д.В. Затонський Франц Кафка и проблемы модернизма (1965, 1972)) і Д.С. Наливайка (зокрема статті Наливайко Д.С. Суб'єктивна епопея Марселя Пруста // Пруст М. У пошуках утраченого часу. – К., 2005, монографії Искусство: направления, течения, стили. В 2 т. – К., 1981, 1985; а також праці Зарубіжна література XIX ст. Доба романтизму. – К., 1997 (у співавторстві з К. О. Шаховою)).

Завершують дисертацію чіткі і логічні **висновки**, які відбивають основні положення праці, свідчать про досягнення мети і виконання завдань роботи. Дослідниця ретельно вибудувала свої теоретичні узагальнення на основі аналізу великого масиву наукових праць і художніх творів. Дисерантка грунтовно описала усі здійснені нею відкриття і спостереження, які без сумніву цінні для українського літературознавства. Крім того, у висновках дослідниця накреслила можливі вектори подальшого вивчення категорії часу в контексті літератури модернізму.

Повнота викладу матеріалів дисертації в опублікованих працях. За темою дослідження надруковано 10 одноосібних наукових публікацій, з них 7 – у виданнях, які входять до Переліку наукових фахових видань України, 1 – зарубіжна публікація, 1 – в міжнародному фаховому виданні, 1 – додаткова публікація. Дисерантка виголосила низку наукових доповідей на наукових конференціях у Києві, Миколаєві, Дніпрі, Львові, Познані. Усі публікації й доповіді цілеспрямовано і достатньою мірою відображають зміст дисертації.

Основні положення дисертації повністю викладені в авторефераті. Автореферат відповідає усім вимогам МОН України, стисло передає зміст дисертації і не містить наукових висновків, відсутніх у дисертації.

Оцінка мови й оформлення дисертації та автореферату. Текст дисертації та автореферату побудований чітко і докладно. Оформлення дисертації і автореферату загалом відповідає вимогам. Проте у тексті праці

трапляються деякі друкарські помилки (с. 28, 37, 38, 44 тощо), русизми (с. 28, 29, 41, 42 тощо) та інші незначні технічніogrіхи (напр., на с. 72 замість А. Єсін написано Б. Єсін тощо). Назви деяких англомовних праць дослідниця перекладає українською (див., напр., с. 21), деяких – ні (див., напр., с. 122). На мою думку, варто уніфікувати підхід до запису назв праць/творів іноземними мовами у всьому тексті дисертації.

У дисертації трапляються не досить логічно побудовані речення, які під час подальшої роботи над текстом варто переглянути і сформулювати належним чином. Наприклад, «Вернадський, якого цитує Новіков [90, с. 27], погоджується із Бергсоном, що людина (а отже, й час, який вона породжує) є явищем природи, однак, на відміну від французького філософа, для якого внутрішній імпульс керує окремою особистістю, для Вернадського він поширюється на весь світ» (с. 181); «Цікаво, що саме цикл Марселя Пруста можна назвати одним з основних стрижнів гіпертексту інтерпретацій крізь призму концепції часу» (с. 182). Також не вмотивоване належним чином твердження авторки про причиннонаслідкові зв'язки в художніх текстах з логічною послідовністю подій. Дослідниця зокрема пише: «У літературі цей закон причинності найкраще узагальнив Антон Чехов фразою "Якщо на стіні висить рушниця, вона обов'язково вистрелить"» (с. 185).

Зауваження до дисертації. Підстав говорити про серйозні недоліки дослідження немає. У тексті відгуку було викладено декілька зауважень, уточнень і побажань щодо деяких положень дисертації Романцової Богдані Михайлівни.

Хочу однак наголосити, що коментарі, зауваження, побажання, висловлені у цьому відгуку, жодним чином не применшують значення і важливості зроблених дисеранткою спостережень і не впливають на високу оцінку, на яку заслуговує дисертація.

Висновок. Дисертація Романцової Богдані Михайлівни є ґрунтовним, самостійним, завершеним дослідженням, яке має вагому наукову і практичну цінність. У авторефераті й публікаціях дисерантки повністю викладені основні положення роботи. Отже, дисертація "Час у європейському модерністському романі першої третини ХХ ст.". відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567 (зі змінами, внесеними згідно з постановами КМ України № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р. та № 567 від 27.07.2016 р.); а її авторка, Романцова Богдана Михайлівна, гідна присудження їй наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.06 – теорія літератури.

кандидат філологічних наук,
науковий співробітник
відділу теорії літератури та компаративістики
Інституту літератури
ім. Т. Г. Шевченка НАН України

